

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

METODIKA

2023 Vol. 1 (4)

www.tsuull.uz

www.metodika.tsuull.uz

MUNDARIJA

GLOBAL TA'LIM MUAMMOLARI: YECHIMLAR VA TAKLIFLAR

Akmal Abdiyev

Pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimida andragogik yondashuvni joriy etish.....4

Gulrux Abdiraimova

Boshlang'ich ta'limda didaktik o'yinlar orqali o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish metodikasi.....13

Nilufar Berdiyeva

Ona tili va adabiyot darslarini zamonaviy metodlar asosida tashkillash yuzasidan uslubiy tavsiyalar.....22

Maftuna Zaripova

Boshlang'ich sinflarda jahon adabiyoti namunalarini o'rganishning metodik tamoyillari.....32

TIL TA'LIMI NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Shaxlo Yuldasheva

Liveworksheets onlayn servisdagi interfaol mashqlarni yaratish imkoniyatlari.....39

G'iyos Do'stmurodov

Oliy ta'limda orfoepiya o'qitishni takomillashtirishning ilmiy-metodik masalalari.....60

Qahramon Eshboyev

O'zbek tilining izohli lug'atida darajalanish tamoyili.....70

ADABIYOT O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Safo Matchonov

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida badiiy idrok tarbiyasi.....81

Xusnigul Jo'rayeva

Husayniy she'riyatining o'ziga xos jihatlari xususida.....96

Jamoliddin Nurmuhammadov

O'quvchilarni adabiy laboratoriyalarda audiokitob tayyorlashga o'rgatishning muammolari.....102

Maxmuda Yuldasheva

Badiiy asarni evristik tahlil etish yo'llari.....113

ADABIYOT O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida badiiy idrok tarbiyasi

Safo Matchonov¹

Abstrakt

Adabiy davralarda, in on ma'naviyati bilan bog'liq bahs-munozaralarda, asosan, o'rta va yuqori sinflardagi ta'lim-tarbiya yuzasidan qizg'in fikr-mulohazalar bildiriladi-yu, boshlang'ich sinflar chetlab o'tiladi. Holbuki, ta'lim-tarbiya jabhasidagi yutuq-kamchiliklar zaminini boshlang'ich sinflardan izlash kerak. Chunki bolalarning nafaqat ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi, balki ta'lim olishga doir ko'nikma va malakalari, itimoiy-madaniy kompetensiyasi ham ilk maktab yoshidan adabiy asarlarni badiiy-ijodiy idrok etish orqali shakllanadi. Bu borada, ayniqsa, o'qish va ona tili ta'limi zimmasiga alohida mas'uliyat tushishi psixologlar tomonidan allaqachon isbotlangan.

Shu o'rinda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quv fanining ona tili ta'limi doirasiga kiritilishi, oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi fakultetlarida shu tarzda o'rganilishi munozarali ekanini ta'kidlash joiz. Bolalar adabiyotini hozirgi holatida boshlang'ich sinflarda badiiy adabiyot namunasi sifatida o'rgatishga qaraganda, bog'lanishli nutqni o'stirish vositasi sifatida o'rganishga ko'proq e'tibor berilgan. Unda badiiy asardagi nafosatni idrok qilishga yo'llash orqali ezgulikka muhabbat uyg'otish o'rniga, asarlarga ko'proq mavzusiga ko'ra yondashish ustuvorlik qiladi. Boshqacha aytganda, boshlang'ich sinflarning o'quv fani dasturi va darsliklarida adabiyotshunoslik nuqtayi nazari til ilmiga nisbatan ancha zaif. Shu bois ushbu maqolada boshlang'icha sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgani bilan bog'liq jihatlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *o'qish savodxonligi, badiiy idrok, ijtimoiy-madaniy*

¹ Safo Matchonov – pedagogika fanlari doktori, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori

E-mail: safomatchonov1947@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0655-9502

Iqtibos uchun: Matchonov, S. 2023. "Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida badiiy idrok tarbiyasi". *O'zbekiston: til va madaniyat*. 1(4): 81 – 95.

kompetensiya, intellektual salohiyat, boshlang'ich adabiy ta'lim, bolalar adabiyoti, sinfdan tashqari o'qish, malakali kitobxon, ijodkor kitobxon.

Kirish

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga", boshlang'ich ta'lim "ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik... asoslarini shakllantirishga" [Ta'lim to'g'risidagi Qonun 2020, 4] qaratilishi ham yosh avlodning kitobxonlik ko'nikmalarini uzluksiz ta'limning ilk bosqichi – maktabgacha ta'lim tizimidan boshlab tarkib toptirishni taqozo etadiki, bu borada bolalar adabiyoti katta imkoniyatga ega. So'nggi yillar oliy ta'lim tizimida "Bolalar adabiyoti" fani "Ona tili va adabiyot", "Bolalar adabiyoti va folklor" kabi qo'shma fanlar tarkibida qisqartirishlar hisobiga o'rganib kelinmoqda. Bizningcha, "Bolalar adabiyoti" "Maktabgacha ta'lim", "Boshlang'ich ta'lim", "Defektologiya" yo'nalishlarida 1-blok tarkibida alohida fan sifatida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Negaki, u maxsus ixtisosliklar asosida kitobxonlikni keng targ'ib etish uchun yoshlarning kitob o'qishga bo'lgan muhabbatini oshirishga doir ishlarni yuqori darajaga ko'tarishda muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarorida qayd qilingan "bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lmagan fanlar asosida tuzilgan o'quv dasturidan bosqichma-bosqich voz kechish va o'quv fanlari sonini optimallashtirish"ga doir ko'rsatmasi bu borada muhim dasturilamal bo'lishi lozim. Qolaversa, mazkur Qarorda "o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish" [Mirziyoyev 2019, 1] talabining qo'yilishi ham ushbu muammoning ijobiy yechimini ta'minlashga xizmat qiladi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishida "... ta'lim muassasalari, kutubxonalar, mahallalarda kitob mualliflari bilan ijodiy uchrashuvlarni tizimli ravishda tashkil etish hamda ta'lim muassasalari, ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich ta'limda o'qish madaniyati va mutolaa ko'nikmalarini shakllantirish; ta'lim

muassasalarida sinfdan tashqari o'qish uchun tavsiya etilgan o'zbek va chet el adiblarining mumtoz va zamonaviy asarlarini tanlab, xrestomatiya adabiyotlari ro'yxatlarini qayta ko'rib chiqish va o'quv jarayoniga mutolaa etilgan asarlar asosida insho yozish tizimini joriy etish, adabiyot to'garaklari faoliyatini moddiy qo'llab-quvvatlash" [Mirziyoyev 2017, 2] masalasining ta'kidlab ko'rsatilishi ham bevosita bolalar adabiyotini o'qitish bilan chambarchas bog'liqdir.

Asosiy qism

Muqaddas Qur'oni karimning dastlabki oyati "Iqra"ning boshlanishidan ma'lumki, inson ma'naviyati va ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq kitobxonlik borasida garchi asrlar osha boy tajriba to'plangan bo'lsa-da, uning milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari yuz tutgan Yangi O'zbekiston rivojida davlat ahamiyatiga molik ta'lim-tarbiya masalasi sifatida kun tartibiga qo'yilishi maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Ma'lumki, bolalar adabiyotini umumadabiyotdan farqlab turadigan bir qator o'ziga xosliklar mavjud bo'lib, ular dastavval, ma'rifiylik va tarbiyaviylikda aks etadi. Zero, bolalar adabiyoti, avvalo, ta'lim va tarbiya beradi. Ana shu ta'lim-tarbiyani go'zal badiiyat qobig'iga jo qila olish esa ijodkorlardan ulkan mahorat talab qiladi va shu boisdan ham barcha qalamkashlar bolalar shoiri yoxud yozuvchisi bo'la olmaydilar.

Ikkinchidan esa, bolalar adabiyotini alohida, maxsus adabiyot sifatida tasnif qilishning o'zi ham nisbatan keyingi yuz yillikda, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Ungacha deyarli barcha xalqlar adabiyotlarida, jumladan, o'zbek bolalar adabiyotida ham bolalarga ko'proq umumadabiyotdagi tarbiyaviy (didaktik) va ta'limiy-ma'rifiy asarlar tavsiya qilingan.

Uzluksiz ta'limning boshlang'ich sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish savodxonligi ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid quyidagi masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgan:

- bolalarda g'oyaviy, axloqiy va estetik tasavvurlarni shakllantirish;
- bolalarning atrof-muhit, kishilar, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarini boyitish;
- o'quvchilarda nafosat hissini tarbiyalash;
- bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan ona tili va o'qish savodxonligi darslarida vaqtdan unumli foydalana olish ko'nikmasini,

mustaqil ish usullarini egallash;

– o'quv mashg'ulotlariga, bilim manbayi bo'lgan kitobga qiziqishni o'stirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish ko'p jihatdan sinfdan va maktabdan tashqari o'qishni to'g'ri uyushtirishga ham bog'liq. Shu bois sinfdan tashqari o'qishga boshlang'ich sinflarda kichik yoshdagi o'quvchilarni bilimlarni va milliy-madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishga tayyorlashning ajralmas qismi, ta'lim jarayonida ularni tarbiyalash va ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi kichik yoshdagi o'quvchilarni bolalar adabiyotining xilma-xil namunalari misolida so'z san'atining chinakam boyliklari va o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish; o'quvchilarda bilim manbayi va estetik zavq-shavq vositasi bo'lgan kitobga qiziqish uyg'otish, mustaqil o'qishga ijodiy munosabat shakllantirishdir. Bu borada metodist S. Kambarova to'g'ri ta'kidlaganidek, o'quvchilarni badiiy asarlar mutolaasiga qiziqtirish "adabiyotda mazmun va shakl birligi, badiiy obraz xususiyatlari, asar yaxlitligi, mavzu va g'oya yuzasidan mantiqiy fikrlashga, eng muhimi, mutolaa qilinganlar asosida hayotiy xulosalar chiqarishga zamin yaratadi" [Kambarova, 2018, 45].

Psixologiya va didaktika bilan shug'ullanuvchi olimlar hamda taniqli metodistlarning asarlarida o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyati bilan badiiy-estetik tafakkuri o'rtasida yaqinlikning mavjudligi to'g'risida e'tiborli kuzatishlar bayon qilingan. Darhaqiqat, san'at asarini tanqidiy baholay oladigan, shaxsiy nuqtayi nazarini yozma va og'zaki tarzda ifodalay biladigan o'quvchilargina ma'naviy-axloqiy kamolot sari dadil intiladilar. Bunday ko'nikma va malakalarni shakllantirishda mustaqil mutolaa ayrima ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilarni mustaqil mutolaaga o'rgatishning asosiy omili bo'lgan sinfdan tashqari o'qish mustaqil ishlarning o'ziga xos turi sanaladi. U o'qituvchi tomonidan dastur talablari bo'yicha uyushtiriladi va nazorat qilinadi. Boshlang'ich sinflarda tayanch maktabi va yuqori sinflardan farqli o'laroq, sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar ro'yxati berilmaydi. Bu ish o'qituvchining zimmasiga yuklatiladi.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilar qiziqishiga suyanilgan holatda ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi. U o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari uslubini o'zlashtirishlariga, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinf-

dan tashqari ishlarning o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini muvofiq uslublar vositasida jamoat foydasi uchun ommaviy, guruh, alohida ish shakllari va uslublarini tashkil etadi. To'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit va qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

O'qituvchi o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qish jarayonida mustaqil mutolaa qilishlari uchun kitob tanlashda asarlarning badiiy-estetik jihatdan yuksak talablarga javob berishini alohida inobatga oladi.

Kitob tavsiya etishda, bundan tashqari, sinf jamoasining bilim darajasi va dastur talablaridan kelib chiqib:

a) tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Shunga binoan tanlangan asarlar orqali o'quvchilarni xalqimiz tarixida chuqur iz qoldirgan avlod-ajdodlarimiz, ona tabiat va undagi hayvonot olami, turli jonivorlarning yashash tarzi, o'simliklar dunyosi, tengdoshlari hayoti, kishilar o'rtasidagi oilaviy, axloqiy munosabatlar bilan tanishtirish mo'ljallanadi. Yangi dastur asosida yaratilgan darsliklardagi o'zbek adabiyotidan Alisher Navoiy, Hamza, Abdulla Avloniy, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Tursunboy Adashboyev, Anvar Obidjon, Abdurahmon Akbar, Hamza Imonberdiyev, D.Rajab, Kavsar Turdiyeva, U.Hamdami; jahon adiblari H.K.Andersen, A.Pushkin, S.Marshak, Ch.Aytmatovlar ijodi qatori Erix Raspe, Tavfik Fitrat, Ilvira Daukayeva, Janni Rodari, Karlo Kollodi, Astrid Lingren, F.Erdinch va boshqa adiblarning asarlari shu vazifaga xizmat qiladi.

b) badiiy asarlar janrining xilma-xilligi (tez aytish, topishmoq, she'r, maqol, ertak, masal, hikoya va h.k.), mavzusining rang-barangligi (mardlik, vatanparvarlik, halollik, raostgo'ylik, mehnatsevarlik, ilm-hunarga muhabbat, kattalarga hurmat va h.k.) hisobga olinadi.

d) bolalarning yosh xususiyatlari (ayrim hollarda jinsi ham), shaxsiy qiziqishlari nazarda tutiladi. O'qituvchi kitob tavsiya qilishda qiz bolalarning ko'proq she'r yodlash, qo'shiq aytishga moyilligini, o'g'il bolalarning sarguzasht va fantastik asarlarga rag'batini to'g'ri tushunishi, shunga yarasha muomalada bo'lishi zarur.

Psixologiya va tabobat ilmidagi qiz bolalarning 11-12, o'g'il bolalarning 12-13 yoshlardan boshlab ruhiy va fiziologik jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi isbotlangan. O'quvchilarning yosh xususiyatlari bilan bog'liq bu holat ta'lim tizimida ham qat'iy

hisobga olinadi. Binobarin, 5–9-sinflarda sinfdan tashqari o‘qish mashg‘ulotlari oldiga qo‘yilgan talab ham boshlang‘ich sinflarga nisbatan birmuncha murakkabdir. Bu esa adabiy ta‘lim oldiga: a) mazkur sinflarda sinfdan tashqari o‘qishning tuzilishi va mazmunini aniq belgilash; b) o‘quvchilarning badiiy adabiyotga qiziqishlari doirasini aniqlash va shu asosda sinfdan tashqari o‘qish tizimini yaratish vazifasini qo‘yadi.

Ko‘rinadiki, sinfdan tashqari o‘qishni rejalashtirishda dastur talablariga tayaniladi, lekin shuning bilan chegaralanib qolinmaydi. Chunki hayot rang-barang, o‘quvchilarning qiziqishlari esa cheksiz-chegarasizdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi kitobxon sifatida badiiy asar mazmunini o‘zining tasavvur-tushunchalari asosida idrok qiladi. Demak, ularda kitobga muhabbat uyg‘otishda hayot va tabiat haqidagi tasavvur-tushunchalarini boyita borish boshlang‘ich ta‘lim oldidagi eng muhim vazifalardan bo‘lib, u badiiy asarni o‘qishga tayyorgarlik davrida ham, asar yuzasidan o‘tkaziladigan suhbatlarda, ijodiy yozma ishlarni uyushtirishda ham o‘qituvchining diqqat markazida turadi. Chunki “bolaning tevarak olamni va o‘z-o‘zini bila borishi bir yoqlama bo‘lmasligi kerak. Bolalar dunyoni va o‘zi-o‘zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma‘naviy boyliklar uchun o‘zining mas‘ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak... Tevarak olamda nimaiki yuz berayotgan bo‘lsa, hammasini, odamlar o‘tmishda qanday va hozir nimalar qilib yashayotgan bo‘lsa, hammasini bola yaxshilik va yomonlikni to‘g‘ri ko‘rish imkonini berish kerak... Yaxshilik unda quvonchli hayajon, zavq-shavq, ma‘naviy go‘zallikka erishish ishtiyoqini hosil qiladi, yomonlik qahrg‘azab, murosasizlik uyg‘otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma‘naviy kuchga to‘ldiradi. Bola qalbi haqiqatlar saqlab qo‘yiladigan muzxona bo‘lmasligi kerak” [Suxomlinskiy 1984, 202].

Sinfdan tashqari o‘qish shaklan ham, mazmunan ham mustaqil ishlarning o‘ziga xos turi ekan, uni odatdagi dars mashg‘ulotlariga aylantirib yuborish o‘quvchining erkiga rahna solgani kabi, ma‘lum reja bo‘yicha qat‘iy tizim asosida izchil o‘tkazmaslik ham kutilgan samarani bermaydi.

Milliy ma‘rifiy ta‘lim tarixidan ma‘lumki, har qanday o‘quv jarayoni quyidagi muayyan tizimga amal qiladi:

1. O‘quv topshirig‘i.
2. O‘quv-izlanuv faoliyati.
3. Nazorat bosiqichi.
4. Baholash.

Ta'lim jarayonida ulardan birortasiga yetarli e'tibor berilmasa yoki amal qilinmasa, o'rgatlayotgan bilimlarning o'zlashtirilishi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Bu holat to'lalagicha sinfdan tashqari o'qishga ham taalluqlidir.

Asarlarni sinfda o'qib-o'rganish jarayonida o'quvchilarning badiiy matn mazmun-mohiyatini tushunish, his etish, idrok qilish va anglashga qaratilgan bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish orqali ma'naviy, axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash ko'zda tutiladi. Adabiy ta'limning o'ziga xos shakli bo'lgan sinfdan tashqari o'qish ham, shubhasiz, shu vazifaga bo'ysunadi. Tafovut shundaki, u ko'proq o'quvchining mustaqilligiga, shaxsiy qiziqishiga suyanadi.

"Sinfdan tashqari o'qish, – deb yozadi professor K.Qosimova, – sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish uchun zarur bo'lgan malakalarni shakllantiradi, adabiy-nazariy tushunchalarni boyitadi, asar mazmun-mohiyatini tushunishga o'rgatadi, til boyligini oshiradi. Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli, o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, umuman, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir [Qosimova va boshq. 2009, 168]. Olima boshlang'ich sinfda sinfdan tashqari o'qishning o'ziga xos xususiyatlarini sinfdan tashqari o'qish tizimi bosqichlari (tayyorlov, boshlang'ich, asosiy), o'quv vazifalari, tarbiyaviy vazifalar, o'quvchilarning qiziqishlariga bog'lab ko'rsatadiki, aslida yuqori sinflarda ham shu mezonga qat'iy amal qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'qishni hali endi-endi o'rganayotgan bolalar bilan ishlashi tufayli kitob bilan tanishish, to'g'ri, tushunib va ravon o'qish metodlaridan keng foydalansa, o'rta va yuqori sinflarda buning uchun alohida vaqt talab qilinmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar darsda va darsdan tashqari mustaqil kitob mutolaasi orqali o'qish texnikasini o'zlashtiradilar, ayni choqda ularning nutq boyligi ham o'sadi. Lekin sinfdan tashqari o'qisholdiga qo'yiladigan o'quv-metodiktalab faqat shuning bilangina chegaralanmaydi. Balki har xil janrdagi bolalar kitoblari bilan izchil tanishtira borish vositasida o'zlari o'qishi lozim bo'lgan asarlarni mustaqil tanlash malakasini shakllantirishni ham ko'zda tutadi. Chunki har qanday kitob o'z qiziqishi, bilimi va tushunchalariga mos asar tanlay bilgan o'quvchigagina bag'rini ochadi. Zero, adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan vazifa ham o'quvchilarni faol kitobxonlikka o'rgatish

orqali ma'naviy-axloqiy barkamol kishilar qilib tarbiyalashdir.

Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish usullari haqida ijtmoy-ma'naviy tarbiyaning ilk bosqichi – maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'limi tizimidan boshlab ko'p gapiriladi, ammo amal qilinmaydi. Kitobxonlik madaniyati tarbiyasi umumpedagogik tarbiyaning asosiy bo'g'ini ekani yetarli darajada inobatga olinmaydi.

Barcha o'quvchilarni bir xil kitob o'qishga majburlash va mazmunini gapirib berishni talab qilish bilan kitobxonlik madaniyatini shakllantirib bo'lmaydi. Kitob o'qishga nisbatan bunday yondashish o'quvchilarni badiiy adabiyotdan faqat bezdirishi mumkin.

O'quvchilarning o'quv fanlari yuzasidan sinflar bo'yicha yil davomida o'zlashtiradigan bilimlari darajasi, ko'nikma va malakalari maxsus davlat hujjati – o'quv dasturlarida aniq-ravshan belgilab berilgan, qo'llanmalarda nazariy va metodik jihatdan asoslangan. Lekin davlat ta'lim standarti talablariga javob berish hech qachon silliq kechmaydi. Bunga erishish uchun ta'lim-tarbiyaning turli shakl va metodlaridan unumli foydalanish taqozo etiladi. Sinfdan tashqari o'qish bu borada katta qulayliklarga ega. O'quvchilarga adabiy ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab, aql chirog'i va bilim manbayi bo'lgan kitobga muhabbat uyg'otish, unga gigienik jihatdan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish, kitob tanlash malakasini shakllantirish adabiy ta'lim oldiga quyidagi ishlarni hal qilish vazifasini qo'yadi:

1. Har bir sinfda o'quvchilar jamoasining doirasini aniqlash. O'quvchilarga kitob tavsiya qilishda ularning istak-xohishlarini, albatta, inobatga olmoq lozim.

2. O'quvchilarning kitobxonlik faoliyatini to'g'ri yo'naltirishga qaratilgan qoida va usullar majmuyini ishlab chiqish. Bunday qoida va usullar (masalan, kitobni qay tartibda o'qish, o'qiganda nimalarga e'tibor berish va h.k.) o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning muhim sharti bo'lib, mustaqil mutolaa faoliyatini tartibga solishga yordam beradi.

3. Kutubxonalar jamoalari bilan hamkorlik qilish, kutubxona xodimlarining kitobxonlar bilan ishlashga doir rejalarini hisobga olish. Juda bo'lmaganda, mahalliy shoir va yozuvchilar bilan uchrashuvlar, suhbatlar tashkil qilish. Imkon bo'lmagan hollarda, o'quvchilarning o'zlarini qiziqtirgan savollar bilan taniqli ijodkorlarga maktablarni uyushtirish.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga kitobxonlik madaniyatiga erishish yuzasidan oddiy tushunchalar beriladi.

Jumladan, 1–2-sinflarda o'qituvchi rahbarligida sinfdan tashqari o'qilgan kitoblarning nomi, muallifi va mavzu doirasini bilish talab etiladi. Bu yoshdagi o'quvchilar kitobning bitta yoki bir nechta asardan tashkil topishi, badiiy asarlarning mavzu va janr xususiyatlari, yozuvchilarning tasvir uslubiga ko'ra tur va xillariga bo'linishi, o'xshash mavzudagi, shuningdek, bir yozuvchi qalamiga mansub asarlarning o'zaro bir-biridan farqlanishi kabi umumnazariy masalalar to'g'risida tasavvurga ega bo'ladilar.

3–4-sinflarda o'quvchilarning kitob – muallif, kitob – mavzu, kitob – janr haqidagi tushunchalari, to'plamlarning bir muallif qalamiga mansubligi yoki turli mualliflarning bir mavzudagi asarlaridan tarkib topishi yuzasidan olgan bilimlarini Anvar Obidjonning “Uyquda nimalar bo'lmaydi” turkum hikoyalari”, Tursunboy Adashboyev tomonidan to'plab nashrga tayyorlangan “Sichqonning orzusi”, Qambar O'tayevning “Toshplovon va ishpolvon haqida ertak”, “Tomda uxlagan bola” kabi talay kitoblar misolida chuqurlashtirish ko'zda tutiladi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarning tayyorlov bosqichida (1–2-sinflar) kitob bilan tanishtirish orqali kitobxonlik madaniyati bo'yicha ilk tushunchalar berilib, asosiy bosqichda (3-sinf) o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, ammo uning yordamisiz, o'z tajribalari asosida zarur kitoblarni mustaqil tanlashga o'rgatilsa, yakuniy bosqichda (4-sinf) kitobxonlikka doir mustaqil faoliyat malakalari shakllantirila boriladi.

Shunga erishish kerakki, boshlang'ich sinfni tugatgan o'quvchi kamida 10–15 yozuvchining nomini bilsin, ularning asarlaridan namunalar o'qishga ulgursin, eng muhimi, kitobning nomi, muallifi, titul varag'i, annotatsiyasiga qarab mavzusi va janrini chamalay olsin.

Malakali kitobxon xoh o'z xohishi, xoh o'qituvchi topshirig'i bo'yicha bo'lsin, o'ziga zarur mavzu va janrdagi asarlarni boshqa mavzu va janrdagi asarlardan farqlashda ko'p qiynalmaydi. Ko'p hollarda nafaqat boshlang'ich yoki quyi sinf, balki yuqori sinf o'quvchilari ham “Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevib o'qiysiz?” – degan savolga javob berishda qiynaladilar. Ba'zi o'quvchilar, nari borsa, ijodi dastur asosida o'rganilgan yoki el aro mashhur Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlarning nomlarini tilga olish bilan cheklanadilar.

Kuzatishlardan shu narsa ma'lumki, ayrim o'quvchilar duch kelgan kitobni o'qishsa, ba'zilar ijodi darsda o'rganilgan

yozuvchilarninggina kitoblarini “tan” olar ekan. Buning sababi kitobxonlikmadaniyatiningshakllantirilmaganligi, birinchi navbatda, sinfdan tashqari o‘qishning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligidir.

Har bir o‘quvchining o‘qituvchi yoki a‘lochi o‘quvchilar tomonidan namoyish qilinib, mazmuni gapirib berilgan qiziqarli kitobni o‘zi ham o‘qigisi kelishi tabiiy. Natija esa ayon – shu xildagi kitob burchagi bo‘lmagan sinf o‘quvchilaridan ular kitob tanlash malakalari bilangina emas, mustaqil fikrlash ko‘nikmalari, bog‘lanishli nutqlarining to‘g‘ri va ravonligi bilan ham ajralib turadilar.

Sinfdan tashqari o‘qishga rahbarlik qilish o‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqish va intilishlarini dastur talablari bo‘yicha beriladigan bilimlar doirasidagi adabiyotlar mutolaasiga yo‘naltirish, kitob tanlash malakasini shakllantirishdan iborat ekan, u o‘z ichiga o‘quvchilar ongiga kitob o‘qishdan kuzatiladigan maqsadning nimaligini yetkazish, ularni o‘quv yilining ma‘lum davrida (hafta, oy, chorak) mutolaa qilinadigan asarlar ro‘yxati bilan tanishtirish kabi masalalarni ham qamrab oladi. Masalan, 4-sinfda sinfdan tashqari o‘qishning asosiy bosqichi sinfdan tashqari o‘qish darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi bo‘yicha tuzilishi mumkin. Rejada bolalarni asarlari dars jarayonida o‘rganiladigan Q.Muhammadiy, P.Mo‘min, Q.Hikmatlar bilan birga so‘nggi yillar bolalar adabiyotining T.Adashboyev, A.Obidjon, A.Akbar, H.Imonberdiyev, K.Turdiyeva, M.A‘zam kabi taniqli vakillari asarlari bilan tanishtirish ko‘zda tutilganki, bu jihat o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasigagina ta‘sir ko‘rsatib qolmasdan, ularda umumadabiyot haqida muayyan tasavvur-tushuncha tug‘dirishga ham xizmat qiladi.

O‘quvchilar badiiy asarlarni mutolaa qilganda o‘qituvchi yoki o‘rtoqlari oldida nechta kitob o‘qigani, ularda qanday voqealar hikoya qilingani yuzasidan hisobot berish uchun emas, balki mutolaa tufayli o‘zlarida tug‘ilgan taassurotlar xususida erkin fikr yurita oladigan bo‘lishga, boshqacha aytganda, tushunib o‘qishga erishishlari, ya‘ni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko‘tarilishlari zarur. Tajribalar bunda ta‘lim-tarbiyaning ma‘lumdan noma‘lumga, oddiydan murakkabga tamoyiliga amal qilish yaxshi samaralar berishini ko‘rsatdi.

Maktabgacha tarbiya hamda maktab yoshidagi kichik bolalar o‘zlarini qurshagan turfa olam voqea-hodisalarini umumlashtirish, ulardan to‘g‘ri xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo‘lmaydilar. Bu yoshdagi bolalarning insoniy munosabatlar, hayot va tabiat hodisalari

to'g'risidagi tasavvurlari jo'n va soddaligi bilan ajralib turadi. Shu bois ular asar qahramonlarining ma'naviy-axloqiy xislatlari orqali ifodalangan asosiy g'oyani ko'p hollarda to'la ilg'ab ololmaydilar. Aksincha, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlarigagina e'tibor berib, shu asosda "yaxshi" yoki "yomon" degan xulosaga keladilar. Bunday yakun badiiy didning o'sa borishi bilan asta-sekin "yoqadi", "yoqmaydi" kabi estetik munosabat bildirishga olib keladi.

Kichkintoylar o'zlarini qurshab turgan moddiy olam bilan ilk yoshlaridayoq ota-onalari va tarbiyachilaridan eshitgan ertak, hikoyalari orqali tanisha boradilar. Chumchuqning chaqimchiligi-yu, bo'rining vahshiyliги, itning sodiqligi-yu, chumolining zahmatkashligi, quyonning qo'rqqoligi-yu, eshakning befahmliги haqida dastlabki tushunchaga ega bo'ladilar. Bu tushunchalar chuqurlasha borgan sari ularda oliyjanoblik his-tuyg'ulari kurtak ota boshlaydi.

Umuman, kichik yoshdagi o'quvchilarni hayotda uchraydigan hamma narsa qiziqtiradi. Ular, masalan, bahorda nima uchun momaqaldiroq guldurashini, dunyoda eng kuchli nima ekanini, samolyotning osmonda qanday qilib uchishini, jamiyat va tabiatdagi jamiki o'zgarishlarni bilishni istaydilar, ularga javob topishga harakat qiladilar.

Tabiat haqidagi asarlar bu yoshdagi bolalar uchun ikki tomondan ahamiyatlidir. Birinchidan, o'zlariga notanish bo'lgan tabiat hodisalari, turli jonivorlar, o'simliklar, qushlar, hasharotlar to'g'risida ma'lumot oladilar, ikkinchidan, tabiatga ijobiy munosabatda bo'lishga o'rganadilar. Amin Umariyning "Uzum", Zafar Diyorning "Yanvarda", Anvar Obidjonning "Juda qiziq voqea", Tursunboy Adashboyevning "Arqitda", Quddus Muhammadiyning "Tabiat alifbesi", Quddus Hikmatning "Suv bilan suhbat" nomli she'rlari, Nosir Fozilovning "Jo'xori tuzoq", "Kichkina demang bizni...", Sunnatilla Anorboyevning "To'rko'zning boshidan kechirganlari" nomli to'plamlariga kirgan qissa va hikoyalari shu jihatdan ibratlidir.

5-9-sinflarning sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida badiiy asarni o'qish-o'rganish asosida o'quvchilarni asar poetikasi tahliliga o'rgatish asar mavzusi va g'oyasini aniqlash, qahramonlarni tavsiflash, yozuvchi badiiy mahoratini baholashni; asarning estetik va ma'naviy-axloqiy ahamiyatini aniqlashga o'rgatish esa uning o'quvchilar didi, badiiy tafakkuri rivojiga ta'sirini belgilash hamda idrok etish bilan bog'liq ifodali, sharhli o'qish, nutq malakalarini shakllantirishga ta'sirini aniqlash kabilarni ko'zda tutadi.

Badiiy asarni o'rganishda uning badiiyati, axloqiy-estetik

ahamiyati hamisha o'qituvchining diqqat markazida turishi kerak. Shusiz har qanday asarning badiiy mohiyati yo'qqa chiqadi.

Xulosa

Hayot va tabiat aslida go'zal. Lekin inson uni o'z mehnati bilan yanada chiroyli va ko'rkam qiladi. Tabiat va jamiyat mavzusidagi asarlar bolalarning hayot qonuniyatlari mohiyatini bilib olishlariga ko'maklashadi, mehnatga muhabbat tuyg'usini o'stiradi, Vatan taqdiri to'g'risida o'ylashga undaydi. Bunga erishish uchun o'qituvchi sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirishda majburiy-rasmiy siyosat yuritmasdan, erkin muloqot, tushuntirish, izohlash yo'lini tutishi kerak.

Yuqorida bayon qilingan fikr-mulohazalar, kuzatishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

a) o'quvchilar o'zlari uchun zarur bo'lgan adabiyot turlari (badiiy, ilmiy-ommabop, tarixiy asarlar), mutolaa mavzulari (Vatan va uning shonli farzandlari, istiqloq fidoyilari, tengdoshlari hayoti, xalqlar do'stligi, hayvonot olami, fan-texnika taraqqiyoti, sarguzasht va fantastika)ni kitoblarning tashqi belgilari: nomi, muqova bezagi, muallifi, kitobni bosib chiqargan nashriyot belgisi, mundarija, so'zboshi, so'nggi so'z va izohlarga qarab aniqlaydilar;

b) kitob o'qish va uni ozoda saqlash haqida muayyan tushunchaga ega bo'ladilar.

Natijada kitobxonlik madaniyati yuzasidan tubandagicha ko'nikma va malakani egallaydilar:

- o'qituvchi topshirig'i bo'yicha mustaqil kitob tanlash;
- kitobni ma'lum bir maqsad bilan o'qish;
- o'qigan kitobi mazmunini o'zlashtirish, undan tegishli xulosa chiqarish;
- kichik hajmli asarlarni erkin qayta hikoya qilish;
- o'qigan asarlari yuzasidan insho, taqriz, bayon kabi yozma ish yozish.

Shunday qilib, ta'lim-tarbiyaning barcha jabhasida bo'lgani kabi sinfdan tashqari o'qish bobida ham boshlang'ich sinf o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Chunki boshlang'ich sinflarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar keyinchalik o'quvchilarni mustaqil hayotda ulkan ishlarga yo'llashi mumkin. Jahonga mashhur allomalarning 5-10 yoshlaridayoq o'z iste'dodlarini namoyon qilganliklari nazarda tutilsa, boshlang'ich sinflardan boshlab o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish qanchalik muhim ahamiyatga bo'lishini anglash qiyin emas.

Adabiyotlar

- Kambarova, Saodat. 2018. "Mutolaaga qizqitirishga doir bir usul xususida". *Til va adabiyot ta'limi* 6: 42-45.
- Qosimova, Matchonov, G'ulomova, Yo'ldosheva, Sariyev. 2009. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Noshir.
- Сухомлинский, В.А. 1984. Болаларга жоним фидо. Тошкент: Ўқитувчи.
- O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. <https://lex.uz/docs/-5013007>
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. 2019. *Xalq so'zi*, Aprel 30.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 12-yanvardagi "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishi. 2017. *Ma'rifat*, Yanvar 14.

Education of artistic perception in extracurricular activities

Safo Matchonov¹

Abstract

In literary circles, in debates about human spirituality, intense opinions are expressed mainly about education in the middle and upper classes, and primary classes are left out. However, it is necessary to look for the ground of achievements and shortcomings in the field of education in the primary classes. Because not only the spiritual and moral worldview of children, but also the skills and qualifications for education, socio-cultural competence are formed through the artistic and creative perception of literary works from the first school age. Psychologists have already proven that special responsibility falls on teaching reading and mother tongue in this regard.

At this point, it should be noted that it is controversial to include the subject in the framework of mother tongue education in the primary education system, and to study it in this way in the faculties of primary education methodology of higher educational institutions. In its current state, more attention is paid to teaching children's literature as a means of developing connected speech than to teaching it as an example of fiction in primary grades. In this case rather than instilling a love of goodness by leading to the perception of subtlety in a work of art, it is preferred to approach works more according to their subject matter. In other words, in the curriculum and textbooks of elementary classes, the perspective of literary studies is much weaker than that of linguistics. Therefore, in this article, aspects connected with the determining the fact that teaching mother tongue and reading in the curriculum of primary classes should solve the issues related to spiritual and moral development of pupils, along with the development of connected speech types in them, are analysed.

Key words: *reading literacy, artistic perception, socio-cultural competence, intellectual potential, primary literary education, children's literature, extracurricular reading, skilled reader, creative reader.*

¹ Safo Matchonov – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at Chirchiq State Pedagogical University Tashkent region

E-mail: safomatchonov1947@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0655-9502

For citation: Matchonov, S. 2023. "Education of artistic perception in extracurricular activities". *Uzbekistan: Language and Culture*. 1(4): 81 – 95.

References

- Kambarova, Saodat. 2018. "Mutolaaga qizqitirishga doir bir usul xususida". *Til va adabiyot ta'limi* 6: 42-45.
- Qosimova, Matchonov, G'ulomova, Yo'ldosheva, Sariyev. 2009. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Noshir.
- Сухомлинский, В.А. 1984. Болаларга жоним фидо. Тошкент: Ўқитувчи.
- O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. <https://lex.uz/docs/-5013007>
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. 2019. *Xalq so'zi*, Aprel 30.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 12-yanvardagi "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishi. 2017. *Ma'rifat*, Yanvar 14.